

Сінкевич Наталія

**BYZANCE APRÈS BYZANCE:
ВІЗАНТІЯ ОЧИМА РУСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ
КІНЦЯ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.**

За спостереженнями С. Плохія, конфесіалізація християнства в середині – наприкінці XVI ст. справила на Церкву східного обряду вплив, принципово відмінний аніж на Церкву західного. Унаслідок боротьби поміж різними конфесіями на Сході Європи загострилося почуття належності православних Церков до однієї ойкумени *Christianitas Orthodoxa*¹. Особливо важливою була ця ідея для руських інтелектуалів кінця XVI – середини XVII ст. Адже літературна полеміка довкола Берестейської Унії змусила полемістів як унійного, так і православного таборів, сконцентрувати увагу довкола проблеми історії Церкви загалом і Візантійської імперії зокрема.

Ця стаття аж ніяк не претендує на вичерпний аналіз задекларованої проблематики, ми прагнули скоріше накреслити основні вектори, теми та ідеї, що змальовували образ Візантії в працях руських інтелектуалів кінця XVI – середини XVII ст. Для цього розглядатимемо твори як уніатських, так і православних авторів, адже обидві конфронтуючі конфесійні сторони виводили історичні корені своєї ідентичності саме від Візантії, надаючи їй історії однакової ваги і прагнучи наслідувати вчинки “греків” або ж уникати їх. Унійний конфесійний дискурс у нашій роботі представлений, передусім, творами: “Оборона церковної Унії” (1617 р.) архімандрита Віленського Святотроїцького монастиря Льва Кревзи, “Унія греків з Римлянами” (1595 р.) Володимирського уніатського єпископа Іпатія Потія та “Апологією паломництва” (рукопис, близько 1624 р.) Полоцького унійного єпископа Мелетія Смотрицького. Аналізована право-славна література представлена “Історією розбійницького Флорентійського собору” анонімного клірика з Острога (1595 р.), “Пересторогою” (1605–1606 рр., неопублікована), ймовірно, Юрія Рогатинця або Йова Борецького, “Палінодією” (1617–1624 рр., неопублікована) Захарії Копистенського, Густинським літописом (згідно А. Єршову, написаного у 1620-ті рр. Захарією Копистенським², на думку О. Толочка – у період до 1634/35 рр.,

¹ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2006, с. 27.

² Єршов А. Коли і хто написав Густинський літопис? // ЗНТШ, 1907, т. 100, с. 205–211.

версія про Копистенського як автора піддається сумніву³), “Патериконом” (1635 р.) Сильвестра Косова, “Київським синопсисом” (1674 р.) авторства, вірогідно, архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля, та однією проповіддю Антонія Радивиловського з “Вінця Христового” (1688 р.). Всі ці твори суттєво вплинули на формування традиції історіописання, вони були своєрідними “містками” від ідей візантійських авторів до східнослов’янської історіографії подальшого часу. Спробуємо виділити подані ними ключові проблеми візантійської історії та визначити їх історіософську інтерпретацію.

Візантія, що іменується просто Грецією, надзвичайно часто фігурує у тогочасній руській полемічній літературі. Про важливість візантійської історії свідчить сама передмова до Густинського літопису: “Крім того, в хроніці сій побачиш, читачу ласкавий, про царство грецьке, як звияжне бувало, ... і про те, як турок Грецію осів”⁴. Однак цей інтерес у руських наративах є хронологічно нерівномірним. Густинський літопис (1620-ті рр.) рясніє подіями “грецької” історії, однак у “Синопсисі” 1674 р. їх практично немає. В той час як “Хронологія руських митрополитів” авторства уніата Льва Кревзи (1617 р.) написана у безпосередньому зв’язку із політичними та церковними перипетіями Константинополя⁵, його опонента і автора однойменного наративу Сильвестра Косова⁶ вже мало цікавить церковно-політична ситуація у Візантії. Очевидно, візантійська історія була особливо важливою для руських інтелектуалів упродовж перших 35 років після підписання Берестейської унії, коли прив’язка до неї була чи не єдиним способом заманіфестувати легітимність руського Православ’я та його давні історичні корені. Після легалізації Православної ієрархії 1633 р., а, тим більше, після політичного союзу з Московією 1654 р., така прив’язка перестала бути необхідною, важливою тепер була тільки юрисдикційна приналежність Руської Церкви до Константинопольського престолу.

Зміна у ставленні до візантійської літератури у 1630-х рр. добре помітна за ступенем інтенсивності використання грецьких текстів. У той час як Лев Кревза широко оперує інформацією хронік Йоанна Курополатеса та Йоанна Зонари, Сильвестр Косов у своєму “Патериконі” спирається

³ Толочко О.П. Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис (до питання про реконструкцію архетипу) // УАЩ, 1999, вип. 3–4, с. 141–168.

⁴ ПСРЛ. Т. 40: Густынская летопись. М., 2003, с. 7.

⁵ Кревза Л. Оборона унії // РИБ, т. IV: пам’ятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1878. Книга первая, стлб. 227–238.

⁶ Kossow S. Patericon albo żywoty ss. Oycow Pieczarskich. Kijów, 1635, s. 169–181.

майже виключно на польську та латинську історіографію⁷. Якщо у “Палінодії” Захарії Копистенського у списку церковних авторитетів перераховано понад 30 візантійських церковних авторів VI–XIV ст.⁸, то у “Патериконі” увесь підбір святоотцівських цитат насправді запозичений з католицької контрреформаційної літератури⁹. І хоча церковні інтелектуали могилянського та постмогилянського часу продовжували декларувати свій особливий пієтет перед візантійськими текстами як джерелами руської християнської традиції¹⁰, більшість з них вже погано знала грецьку мову. Виховані переважно у єзуїтських колегіях, вони були знайомі з грецькою історією та літературою тільки завдяки антологіям, шкільним підручникам та, головним чином, завдяки “Церковним Анналам” авторства римського кардинала Цезаря Баронія¹¹.

Добре відомо, що у московській літературі XVII ст. Візантія фігурувала як така, що відпала від істинної віри та істинного Православ'я, яке збереглося тільки в Московії. Натомість в українській літературі XVII ст. образ Візантійської держави сильно ідеалізувався. Передусім це помітно на підставі благочестивих прикладів, які подавалися руському читачеві як взірці до наслідування. Образи візантійських імператорів – Костянтина Великого, Юстиніана Великого, Феодосія, Флавіана, Іраклія, Василя Македонянина та Андроніка Палеолога – були широко використані в тогочасній антикатолицькій полеміці як найбільш позитивні приклади державних правителів, місіонерів і борців за чистоту віри. Зокрема, Антоній Радивилівський вимальовує образи візантійських імператорів – активних борців за віру: “Припомніте собі Константинов великих, Феодосіїв, Іракліїв і їх гетьманов, яко ся оні за честь божую і віру православную з неприятелями потикали, яко свой живот, своє здоров'є в небезпеченство неприятельське подавали”¹². Прославляючи Костянтина Острозького, Захарія Копистенський порівнює його саме з візантійськими імператорами: “Подобен і Василю Македоніанину, цару гречеському, которий посполу

⁷ Сінкевич Н. “Патерикон” Сильвестра Косова: джерела та їх інтерпретація // Київська академія. К., 2012, вип. 10, с. 33–55.

⁸ *Копыстенский З.* Палінодія // РИБ, т. IV: пам'ятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1878, книга первая, стлб. 313–1200.

⁹ Сінкевич Н. Вказ. праця, с. 33–55.

¹⁰ Ševčenko I. Byzantine roots of Ukrainian Christianity. Cambridge, Mass., 1984, p. 24.

¹¹ Głębińska E.J. Tradycja grecka po łacinie. Wokół siedemnastowiecznej prozy staropolskiej // Wszystko tu najdzie, co wy macie w głowie: Świat prozy staropolskiej. Warszawa, 2008, s. 269–277.

¹² Радивилівський Антоній. Слово 1 часу війни побужающее воинов християнських до потканя ся з турками і татарами [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://litopys.org.ua/old17/old17_06.htm.

з блаженним Фотієм-патріархою, в Константинополі вселенський собор збрали і віру седми соборов утвердили. ...Подобен і оному благочестивому цару Андроніку, которий, также собравши великий собор, віру тую ж укріпив, а апостатов і папешников з Греції вигнав¹³.

Досліджуваний нами історіографічний дискурс формувався в умовах, коли Візантійська імперія зникла зі світової політичної мапи, тож цей факт мав неабияку вагу в тогочасній міжконфесійній полеміці. Уніатські автори в особі Льва Кревзи віддавали беззаперечну шану інтелектуальному та духовному розвитку Візантії до “схизми”, яка вперше мала місце за часів патріарха Фотія, була повторена його родичем Сергієм Мануїлітом, а за часів патріарха Михаїла Керуларія вона була нав’язана іншим східним апостольським столицям¹⁴. Падіння Візантійської імперії в інтерпретації Кревзи було незаперечним та першим доказом кари Божої, що нависла над Константинополем після схизми. Другим доказом стала передача реліквій відомих християнських святих (передусім св. Миколая Мірлікійського) на католицький Захід, а третім – занепад наук і розквіт симонії у грецькій Церкві, причому особливо акцентувався факт сплати патріархами дару турецьким султанам за зайняття ними престолу¹⁵.

Греки втратили свою імперію не тому, що вони втратили православному віру, адже Бог не закликає нас до земного Царства Небесного – стверджує у відповідь на цей закид православний автор Захарія Копистенський¹⁶. Звичай сплати патріархами грошей за доступ до патріаршого трону є канонічно легітимним, він є історично укоріненим як на Сході, так і на Заході – зазначає автор¹⁷. Більше того, говорячи про долю Візантії після турецького завоювання, Копистенський відзначає, що існує два пророчтва про її відродження у майбутньому: єпископа Мефодія Патарського та перського царя Хозреса¹⁸.

Цікаво, що ідеальний образ Візантії був поширений руськими авторами і на ситуацію початку XVII ст. Про те, що грецьке духовенство вважалося значним авторитетом, свідчить вагома роль окремих його представників – Арсенія з Еласону, Петра Аркудія та Никифора Парасхіса в церковних подіях кінця XVI ст. по обидва боки конфесійного кордону¹⁹.

¹³ *Копыстенский З.* Указ. соч., стлб. 1139.

¹⁴ *Кревза Л.* Указ. соч., стлб. 207.

¹⁵ Там же, стлб. 209–218.

¹⁶ *Копыстенский З.* Указ. соч., стлб. 865–890.

¹⁷ Там же, стлб. 925–928.

¹⁸ Там же, стлб. 866–870.

¹⁹ Про це детальніше див.: *Kuczara K.* Grecy w kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1582–1621). Poznań, 2012.

Особливо помітною була ця ідеалізація у “Палінодії” Копистенського, який змальовує життя сучасного йому стану Константинополя у таких рисах: “Мають то грекове над нас, рекомо вольних і прави обварованих, же в вірі і в набожестві своєм вольность мають. Хто був в Константинополю і по інших містах в Греції на урочитії свята, обачив би свободу і вольность, і веселле, і строй, і безпеченство христіан таковое, же рекл би кождий, іж тії там христіане царствують, і же в так великом їх згромадженню, і в так світлой їх оказалості только їм цара не доставает, і которії на то гляділи, мовили в собі, же царство Константицовой і царство Юстиніаново нині видимо, в котором пресвітлом видуку і веселлю, єно їм діадиму носячого не доставало”²⁰. Очевидно, що такий ідеальний образ Константинополя існував також у свідомості Мелетія Смотрицького, який здійснює остаточний перехід в Унію після своєї знаменитої подорожі на Схід і розчарування побаченням²¹.

Однією з основних проблем православно-уніатської полеміки кінця XVI – першої половини XVII ст. були також відносини Київської митрополії з Константинополем, які також є помітно ідеалізованими. Оповідаючи історію Київської Русі, Густинський літопис цілеспрямовано уникає антивізантійських уривків, що були присутні у давньоруському літописі (напр. “Греки бо є хитромудрі й до сьогодні”²²), а військові конфлікти між Візантією та слов’янами у IX–X ст. показує як боротьбу між християнською церквою та язичницькими племенами. Князь Ігор, зокрема, зображений у Густинському літописі як запеклий язичник²³ і, на відміну від давньоруського літопису, вже не асоціюється зі св. Димитрієм²⁴.

Безсумнівним для авторів як уніатського, так і православного походження, був той факт, що Русь перебувала під постійною опікою грецької Церкви. Візантія розглядалась руськими інтелектуалами як місіонерська держава, де місіонерські діяння підтримувалися не тільки патріархами, але й імператорами (цікаво, що сучасними дослідженнями встановлено, що ідея місіонерства була зовсім не притаманною Візантійському християнству²⁵). Ключовим питанням у ході уніатсько-православної полеміки були, зокрема, час та обставини хрещення Русі. Основною ідеєю католицьких

²⁰ *Копыстенский З.* Указ. соч., стлб. 980.

²¹ Про це детальніше див.: *Frick D.A.* Meletij Smotric’kyj. Cambridge, 1995.

²² ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. СПб., 1908, стлб. 42.

²³ ПСРЛ. Т. 40, с. 31–32.

²⁴ ПСРЛ. Т. 2, стлб. 17.

²⁵ Про це детальніше див.: *Иванов С.А.* Византийское миссионерство. Можно ли сделать из варвара христианина? М., 2003.

авторів було прагнення підтвердити факт церковної єдності Константинополя з Римом на момент прийняття Руссю хрещення. Цю ідею розвивали послідовно офіційний історіограф Католицької Церкви Цезар Бароній, польський єзуїт Петро Скарга, а слідом за ними – уніатські автори. У зв'язку з появою цієї концепції в творах православних інтелектуалів були підняті й актуалізовані усі відомі тогочасній історіографії факти щодо християнізації, які були вплетені в оригінальний твір “Повість про кількаразове хрещення Русі”. Головною метою цього нарративу була демонстрація того факту, що Константинопольські патріархи – сучасники хрещення Русі – були вороже налаштовані щодо Риму, а, отже, Русь прийняла саме візантійське, “незалежне від Риму” християнство²⁶.

Просуваючись хронологічно далі, руські автори активно дискутували щодо проблеми правової залежності Київських митрополитів від патріархів Царгорода упродовж X–XVII ст. Це питання зачіпало не тільки легітимність підписання Берестейської Унії без згоди патріарха, а й стосувалося подальшої організації життя Східної Церкви у Речі Посполитій. Для обґрунтування легітимності прийняття Унії та переходу руських ієрархів під владу Папи Римського, єзуїт Петро Скарга висунув тезу про те, що Константинопольських патріархів на Русі здавна мали за ніщо²⁷. Історія церковно-правових взаємостосунків Києва та Константинополя особливо активно описується в “Хронології руських митрополитів” – історичному нарративі, написаному уніатським автором Львом Кревзою. Кревза переконливо намагається довести існування історичного прецеденту незалежності Києва від Константинополя, обрання київських ієрархів без згоди патріархів та їхню незалежність у церковно-політичній сфері²⁸. Натомість, для ідеологічного опонента Кревзи – Сильвестра Косова – послух Константинопольським патріархам є чи не найважливішим моментом під час опису діянь Київських ієрархів. Особливо активно обговорюється у творі Косова випадок із обранням Климентія Смолятича, що отримав митрополічу сакру без патріаршого благословення. Цього митрополита не хотіли визнавати у Києво-Печерській лаврі – стверджує Косов – тож цим фактом підкреслюється одвічна залежність Київської митрополії від Константинополя²⁹.

²⁶ Синкевич Н. “Повесть о поэтапном крещении Руси”: возникновение, эволюция и интерпретация сюжета в православных сочинениях первой половины XVII в. // Православие Украины и Московской Руси в 15–17 вв.: общее и различное. М., 2012, с. 209–227.

²⁷ Skarga P. O jedności Kościoła Bożego // РИБ. СПб., 1882, т. 7, стлб. 487.

²⁸ Кревза Л. Указ. соч., стлб. 227–238.

²⁹ Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. К., 1990, с. 154.

Під час оповідей про події власне візантійської історії увага руських авторів зосереджена довкола догматичних і канонічно-правових суперечок між Римом і Константинополем. Однією з важливих дискусій були також взаємостосунки та ієрархічна залежність поміж Папами та Патріархами. Лев Кревза у вже згадуваній “Хронології” скрупульозно вибрав і перерахував усі випадки поставлення або зміщення з Константинопольського престолу, що були здійснені за участю Римських Пап. Особлива увага також приділялась зверненням до Риму патріархів Флавіана, Ігнатія, Афанасія та Йоанна Златоуста. Не залишилися непоміченими навіть місця сидіння церковних достойників під час засідань собору³⁰. Не дивно, що у відповідь Захарія Копистенський окреслив усі можливі факти щодо ієрархічної рівності усіх апостолів, а звідси – рівність єпископів усіх п’яти апостольських столиць. Факти апеляції до Папи з боку Патріархів, спростовує Копистенський, є історичними фантазіями, “Палінодія” говорить – якщо хтось і втручався в історію східних престолів, то це були імператори, а не єпископи Риму. Більше того, Копистенський стверджує, що східні Патріархи у порівнянні з Папами володіли значно вищим авторитетом: вони сиділи по правиці від імператора, їм належала основна роль під час прийняття рішень і вони відігравали значну роль під час очищення Римської церкви від ересей³¹. Ці ідеологеми були підкріплені чисельними історичними фактами, почерпнутими з пізньоантичних та середньовічних “церковних історій”, діянь соборів і творів Отців Церкви – Копистенський наводить детальні історичні довідки щодо кожного з патріархів, приділяючи особливу увагу єпископам Константинополя³².

Особливо уважно висвітлювалися історичні події, пов’язані із пошуком догматичного консенсусу з питань *Filioque*, календаря і авторитету Папи. Головною подією в цьому контексті був церковний собор у Флоренції 1439 р., де на нетривалий час було досягнуто православно-католицького консенсусу і який тлумачився католицькими авторами як передумова Берестейської унії. Натомість, у православної літературі опис Флорентійського собору супроводжувався різноманітними легендами: чума і буря перервали Собор, греки підписали Унію вимушено, а не добровільно, зустріч греків з італійським духовенством у Флоренції взагалі не була Собором тощо. Вже саме проведення собору на Заході, а не на Сході, викликає критику з боку Острозького Клірика. Собор дійшов згоди,

³⁰ Кревза Л. Указ. соч., стлб. 188–197

³¹ Копистенский З. Указ. соч., стлб. 536–642

³² Там же, стлб. 1151–1174.

стверджує автор, однак був перерваний внаслідок Божого втручання: “Але який страшний і для спомину невимовно жалісний став кінець тієї справи та й того святоблिवого діла! Як від бурливого моря закурилася знагла буря! Як сповнилися слова з Апокаліпсису, які можна прирівняти до тієї справи й проголошені від ангела превеликим голосом: “Горе землі та морю, до вас-бо диявол зійшов на зведення й ошукання народів!”³³.

Усі інші спроби примирення між Римом і Константинополем також трактувалися в православній історіографії як однозначно згубні для їх ініціаторів: Константинопольських імператорів та патріархів. Наприклад, Густинський літопис, описуючи скинення в 1201 р. з престолу Ісаака Ангела і поставлення латинянами його сина Алексія, характеризує нового імператора як жорстокого, нерозумного та нелюбимого греками³⁴. Згадає літопис і про гірку участь Михаїла Палеолога, який супроти волі народу та Патріарха у 1260 р. пішов на унію з Римом, боячись військової сили латинників. За це імператор був покараний смертю, а син останнього Андронік навіть не удостоїв батька царським похованням – стверджує літопис³⁵.

Особливою була також увага до постаті Йоанна Палеолога (1425–1448), якого православні автори звинувачували у підтримці Ферраро-Флорентійської унії. Клірик Острозький у своєму описі Ферраро-Флорентійського собору ставить до нього доволі поблажливо: “Цесар Палеолог [...] пробує у великій потребі й уже знищений так, що в нього сарацини ледве не півцарства забрали, і мало не щодня невтішні новини приходять із Греції, про те завжди сам примовляє і, як видно, мало думає про синод, а більше, як би міг безпечно проїхати перед турками до столиці в Константинополь”³⁶. Однак автор “Перестороги” більш ригористичний: “Не мній теж [був винен] і сам Іоанн Палеолог, которий, на том соборі будучи, тую згоду для земного панства ствержав і, не доїхавши до своєї столиці, на дорозі умер”³⁷.

Важливою та поміченою у руських наративах подією Візантійської історії був також Четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.), коли було пограбовано Константинополь. У православних описах особлива

³³ *Клірик Острозький*. Відпис на листа в Бозі Превелебного отця Іпатія, Володимирського та Берестейського єпископа. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus28.htm>

³⁴ ПСРЛ. Т. 40, с. 108.

³⁵ ПСРЛ. Т. 40, с. 122.

³⁶ *Клірик Острозький*. Вказ. праця.

³⁷ *Анонім*. Пересторога. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_01.htm.

увага приділена саме опису страждань, що випали на долю ченців з Афону. Клірик Острозький не шкодує фарб для опису нападу хрестоносців на гору Афон та подає легенду про покарання ченців монастиря Ксенофонт, які під дією страху прийняли унію: як тільки вони пом'янули на літургії Папу, зазначає автор, монастир упав і монахів проковтнула земля; під дією цього чуда деякі хрестоносці покаялися і постриглися в монахи³⁸. Такий повчальний урок мав наглядно демонструвати читачеві усю згубність унійних акцій для православного монашества та застерегти від їх повторення.

Проведена нами історіографічна розвідка переконливо показує, що “Візантія після Візантії” продовжувала жити на сторінках руських наративів довго після падіння Константинополя. Для авторів обох конфесійних таборів було очевидно, що Візантія передала Русі частину своєї християнської культури. Глибокий зв'язок Візантії з Руссю переносив на останню частину цієї святості та досконалості. Велич константинопольських Церкви, історії, літератури та теології були найкращими доказами авторам для обґрунтування справедливості існування руських Церков візантійського походження обох конфесій. У той же час роботи православних та уніатських авторів цього періоду рясніють прикладами з візантійської історії, які використовуються як аргументи у конфесійній полеміці. Маніпуляція історичними фактами мала дати відповідь на найбільш болісне питання – чи перейняла Русь від греків заражене “схизмою” християнство? Історичні спроби Візантії знайти порозуміння із Римською Церквою були найкращою *magistrae vitae* – прикладом, який, залежно від конфесійної позиції руських авторів, мав наслідуватися або уникатися.

Як ми уже зазначили, інтерес до візантійської історії та використання її позитивного іміджу помітно послабшали до середини XVII ст. Тим не менш, руська література кінця XVI – середини XVII ст. у її трактуванні візантійської історії є надзвичайно важливою для сучасного дослідника, адже вона тривалий час залишалася джерелом загальних фактів, оцінок, стереотипів і полемічних аргументів, якими подекуди продовжує послуговуватися навіть сучасна історіографія.

³⁸ Клірик Острозький. Вказ. праця.